

**Pr. conf. dr. Cristian Gagu,
Facultatea de Istorie, Filosofie și Teologie,
Universitatea „Dunărea de Jos” din Galați**

SFÂNȚA TAINĂ A EUHARISTIEI ÎN GÂNDIREA TEOLOGILOR BIZANTINI DIN EPOCA PALEOLOGILOR

Abstract: *This study aims to highlight how the Sacrament of the Eucharist was reflected by the Byzantine theology in the context of the Palaeologan era, in the context of the two great events which have marked the Byzantine religious life of the period, blossoming of the hesychastic spirituality in the XIVth century and unionist synod of Ferrara Florence in the XVth century, and whether and how they influenced the theology of the Eucharist.*

Keywords: *Holy Eucharist / Communion, eucharistic theology, the Paleologos era, St. Gregory Palamas, St. Nicholas Cabasilas, St. Simeon of Thessalonica, Mark of Ephesus, George / Gennady II the Scholar, the unionist synod of Ferrara Florence.*

Sfânta Taină a Euharistiei a constituit o temă importantă pentru teologii bizantini din epoca Paleologilor, asupra ei teologhisindu-se atât în contextul revigorării vieții duhovnicești promovate de mișcarea isihastă, cât și în cel al disputelor doctrinare dintre teologia răsăriteană și cea apuseană, cauzate de încercările împăraților bizantini de a impune unirea Bisericii Răsăritene cu Biserica Romei.

În contextul în care „nu cunoșteau sistemul scolastic al celor șapte Sfinte Taine”¹, teologii bizantini ai vremii au teologhisit cu precădere despre Sfintele Taine ale Botezului și Euharistiei, în legătură cu cea dintâi fiind abordată și Sfânta Taină a Mirungerii, iar cu cea de-a doua, Sfânta Taină a Pocăinței.

1. Jean Meyendorff, *Introduction à l'étude de Gregoire Palama*, Édition du Seuil, Paris, 1959, p. 226.

**1. Sfânta Euharistie
în scrierile teologilor isihăști**

Deși, la prima vedere, s-ar părea că scopul unic și suprem urmărit de mistica isihastă era „vederea suprafirească a lui Dumnezeu”² și uniunea extatică cu Dumnezeu în slava sa dumnezeiască necreată, negrăită și supraipostatică, manifestată sub chipul luminii taborice³, iar calea dobândirii acestei comuniuni era, prin excelență, cea a rugăciunii nemateriale, neîntrerupte și curate a minții coborâte în inimă, această mistică nu a exclus, totuși, viața sacramentală, ci, dimpotrivă, a presupus-o ca fundament și ca plinire a sa, deopotrivă.

Mistica isihastă nefiind o mistică psihologic-intelectualistă⁴, așa cum greșit a fost percepută de adversarii săi, ci una ce presupune participarea la harul dumnezeiesc a persoanei umane în integralitatea sa psiho-somatică⁵, pentru Sfântul Grigorie Palama îndumnezeirea omului este consecința directă a Întrupării Fiului lui Dumnezeu, căci fără Întrupare viața divină ar fi rămas inaccesibilă omului⁶, mistica hrisotocentrică și sacramentală⁷ reprezentând, pe cale de consecință, unul din argumentele importante în fundamentarea și justificarea spiritualității isihaste.

Interpretare în această cheie a teologiei palamite de către J. Meyendorff a fost combătută de pr. John S. Romanidis într-o „critică imparabilă”, după părerea diac. Ioan I. Ică jr., acesta argumentând că Sfântul Grigorie Palama distinge în teologia sa între îndumnezeirea persoanei

2. Sf. Grigorie Palama, *Tratatul al treilea din triada întâi contra lui Varlaam*, traducere pr. D. Stăniloae, în „Viața și învățătura Sfântului Grigorie Palama”, Ed. Scripta, București, 1993, p. 178.

3. *Ibidem*, p. 196.

4. J. Meyendorff, *op. cit.*, p. 214.

5. Sf. Grigorie Palama, *Tratatul al treilea din triada întâi contra lui Varlaam*, p. 199-200.

6. Idem, *Omilia 5, La întâmpinarea Domnului și Mântuitorului nostru Iisus Hristos*, 2, în „Omilii”, vol. 1, traducere de dr. Constantin Daniel, Ed. Anastasia, București, 2000, p. 67; Idem, *Omilia 16, Despre iconomia cea după trup a Domnului și Mântuitorului nostru Iisus Hristos*, 5-6, în „Omilii”, vol. 1, p. 224-226; J. Meyendorff, *op. cit.*, p. 224-226.

7. J. Meyendorff, *op. cit.*, p. 247.

umane, posibilă și înainte de Întrupare, ca experiență a vederii Slavei necreate a Logosului neîntrupat, și mântuirea naturii umane din robia păcatului și a morții prin Întrupare, moartea pe Cruce și Înviere, prelungite în viața Bisericii prin Sfintele Taine⁸. Totuși, referirea Sfântului Grigorie Palama la Întruparea Logosului și importanța acestui act în vederea luminii dumnezeiești necreate este lipsită de orice echivoc.

În *Tratatul al treilea din Triada întâi contra lui Varlaam*, argumentând posibilitatea vederii luminii dumnezeiești necreate cu ochii trupești, Sfântul Grigorie Palama afirma lămurit că: „Fiul lui Dumnezeu n-a unit numai ipostasul Său dumnezeiesc (o, incomparabilă iubire de oameni!) cu natura noastră, luând trup însuflețit și suflet rațional și arătându-se pe pământ și petrecând între oameni, ci (o, minune!), neomițând nicio prisosință, se unește și cu înseși ipostasele omenești, petrecând în fiecare credincios prin împărtășirea Duhului Său cel Sfânt, și devine un trup cu noi și ne face biserică a întregii Dumnezeiri – în Hristos locuiești doar toată plinătatea dumnezeirii trupește (Col. 2, 9); – deoarece așa stă lucrul, cum nu va lumina cu strălucirea dumnezeiască a trupului Său care e în noi sufletele celor ce se împărtășesc cu vrednicie de El, așa cum a luminat în Tabor chiar și trupurile învățăceilor? Căci atunci, nefiind încă amestecat cu trupurile noastre, trupul Lui, care are în sine izvorul luminii harului, lumina din afară pe cei vrednici dintre cei ce se apropiau și lumina pătrundea prin ochii sensibili la suflet; acum însă, fiind amestecat cu noi și petrecând întru noi, evident că ne luminează sufletul de dinlăuntru”⁹.

Acesta este, se pare, singurul text din tratatele teologice scrise pentru apărarea celor ce „se dedică cu evlavie isihiei” în care Sfântul Grigorie Palama a abordat tema unirii cu Hristos prin împărtășirea

8. John S. Romanides, *Notes on the palamite controversy and related topics*, 2, în „The Greek Orthodox Theological Review”, IX, 2, (1963-1964), p. 225-270 și pe site www.romanity.org, – a se vedea și diac. Ioan I. Ică jr., *Sfântul Grigorie Palama – scriitor duhovnicesc isihast și epoca sa*, în Sf. Grigorie Palama, „Fecioara Maria și Petru Athonitul – prototipuri ale vieții isihaste și alte scrieri duhovnicești”, studiu introductiv și traducere de diac. Ioan I. Ică jr., Ed. Deisis, Sibiu, 2005, p. 68-69.

9. Sf. Grigorie Palama, *Tratatul al treilea din triada întâi contra lui Varlaam*, p. 204.

„Duhului Său cel Sfânt“, prin Sfânta Taină a Botezului adică, și prin împărtășirea cu Trupul și Sângele Său, și aceasta doar pentru a arăta temeurile hristologic și sacramental ale misticii isihaste. Este de înțeles această atitudine, având în vedere tratatele care sunt scrieri cu caracter doctrinar, nu practic, și din acest punct de vedere nimeni nu deschisese vreo polemică pe tema împărtășirii cu trupul și sângele Domnului.

Nici în scrierile isihaste cu caracter practic, de altfel, nu se insistă foarte mult asupra acestui subiect, deoarece pentru monahi împărtășirea în fiecare duminică era o regulă de viață, unii părinți duhovnici recomandând chiar împărtășirea zilnică a monahilor¹⁰. Totuși, doi îndrumători ai vieții isihaste din Bizanțul sfârșitului de secol al XIV-lea, Calist și Ignatie Xanthopol, evidențiază și sub raport practic legătura dintre Sfânta Euharistie și „unirea cu Dumnezeu cea mai presus de fire“ și rolul împărtășirii în atingerea acestui scop. În *Metoda sau Cele 100 de capete*, o lucrare isihastă cu caracter practic, aceștia scriau: „Nimic nu ne ajută și nu contribuie așa de mult la curățirea sufletului și la luminarea minții, și la sfințirea trupului, și la prefacerea amândurora spre o stare mai dumnezeiască și la nemurire, ba și la biruirea patimilor și a demonilor, sau mai potrivit spus, la unirea cu Dumnezeu cea mai presus de fire, ca împărtășirea și cuminecarea continuă, cu inimă și simțire curată pe cât este cu putință omului, cu preacuratele și nemuritoarele și de viață făcătoarele Taine, cu însuși cinstitul Trup și Sânge al Domnului și Dumnezeului, și Mântuitorului nostru Iisus“¹¹.

Învățătura despre Sfânta Euharistie și despre rolul și importanța ei în viața creștinilor Sfântul Grigorie Palama și-a expus-o mai pe larg în unele omilii rostite după încheierea disputelor isihaste, pe vremea când era arhiepiscop al Tesalonicului.

Astfel, într-una dintre aceste omilii Sfântul Grigorie Palama afirma că „de Euharistie și de Botez atârnă toată mântuirea noastră și

10. Calist și Ignatie Xanthopol, *Metoda sau Cele 100 de capete*, cap. 92, în „Filocalia sau Culegere din scrierile Sfinților Părinți, care arată cum se poate omul curăța, lumina și desăvârși“, vol. 8, traducere, introducere și note de pr. Dumitru Stăniloae, Ed. Humanitas, 2002, p. 190.

11. *Ibidem* cap. 91, p. 190.

în acestea două se însumează toată iconomia divino-umană¹², Botezul fiind mijlocul prin excelență al inițierii în tainele vieții în Hristos¹³, iar Euharistia cea care ne face concorporali cu Mântuitorul Iisus Hristos, „pentru ca nu numai cu duhul, ci și cu trupul să fim una cu El”¹⁴.

Sfântul Grigorie Palama aseamănă împărtășirea cu Sfântul Trup și Sânge al Mântuitorului Iisus Hristos cu o nuntire mistică, căci „ne-a unit pe noi cu El și ne-a cununat, precum mirele cu mireasa, prin împărtășirea cu sângele și cu trupul Lui, făcându-Se un singur trup cu noi”¹⁵, nuntire prin care „nu numai că ne lipim și devenim un singur trup cu Hristos, ci ne și amestecăm cu trupul lui Hristos. Și nu numai că devenim un trup cu El, ci și un singur duh”¹⁶.

Pentru Sfântul Grigorie Palama nu vederea lui Dumnezeu și unirea cu El în lumina dumnezeiască supraipostatică este treapta cea mai înaltă a vieții creștine, ci unirea cu Mântuitorul Hristos prin împărtășirea cu Sfântul Său Trup și Sânge, hrană prin care primim de la Însuși Hristos Domnul harul dumnezeiesc.

„Și aceasta o face, afirma Sfântul Grigorie Palama, păstrând neîmputinată taina, conducându-ne pe noi către o mai mare dorire dar dând și plinire dorului nu numai de a-L vedea pe El, ci de a ne uni și hrăni, de a-l forma înlăuntrul inimilor, ca să-L păstrăm în adâncul inimilor și în fiecare dintre mădulele noastre”¹⁷.

Din acest ultim fragment reiese foarte clar că, de vreme ce dorul după Hristos trebuie să se plinească nu numai în vederea Lui, ci mai curând și mai ales în unirea prin hrănirea cu El, unirea-vedere reprezintă o treaptă inferioară față de unirea-hrănire prin împărtășirea cu Sfântul Său Trup și Sânge. Așadar, unirea-vedere doar pare a fi supe-

12. Sf. Grigorie Palama, *Omilia 60, Predică ținută la sărbătoarea Luminilor*, 7, în „Omilii”, vol. 3, traducere de Parascheva Grigoriu, Ed. Fundației Anastasia, București, 2007, p. 376.

13. Idem, *Omilia 59, Despre Botezul dumnezeiesc al celor desăvârșiți*, 3-8, în „Omilii”, vol. 3, p. 360-365; Idem, *Omilia 60*, 1-2, p. 371-372.

14. Idem, *Omilia 56, Despre Sfintele și înfricoșătoarele lui Hristos Taine, predică ținută mai înainte cu 40 de zile de Nașterea Domnului*, 10, în „Omilii”, vol. 3, p. 323.

15. *Ibidem*, 11, p. 324.

16. *Ibidem*, 10, p. 323.

17. *Ibidem*, 11, p. 324.

rioară unirii prin împărtășirea cu Sfintele Taine, și aceasta pentru că nu este ușor accesibilă majorității creștinilor și presupune și un intens efort ascetic și duhovnicesc, la care puțini au dorința să se angajeze, pe de o parte, și, pe de alta, deoarece cei mai mulți creștini au relativizat foarte mult atât condițiile religios-morale necesare și efortul duhovnicesc de împlinit în vederea împărtășirii cu Sfintele Taine, minimalizând cu totul pregătirea pentru acest moment, cât și efectele împărtășirii, dar în fapt lucrurile sunt exact invers.

Precizarea, de către Sfântul Grigorie Palama, a importanței pregătirii duhovnicești prin pocăință, a elementelor constitutive ale acesteia și a modului în care trebuie făcută ea în vederea unirii cu Mântuitorul Iisus Hristos prin împărtășirea cu Sfântul Său Trup și Sânge pune în lumină valoarea absolută acordată acestei uniri, și de aici superioritatea ei față de unirea-vedere, de către cei ce conștientizează ce înseamnă împărtășirea cu Sfânta Euharistie și care sunt efectele sale în cei care se împărtășesc cu vrednicie și consecințele pentru cei care o primesc cu nevrednicie.

Cu toate că în sprijinul afirmației de mai sus ar putea fi citată *Omielia 56* în întregime, vor fi suficiente totuși, în acest sens, doar câteva pasaje din ea.

Despre pregătirea premergătoare împărtășirii cu Sfintele Taine Sfântul Grigorie Palama scria: „Pentru aceasta, fraților, este de trebuință ca fiecare dintre noi să aibă un părinte duhovnicesc și să meargă la el cu credință și să se smerească înaintea lui și să-i vestească lui patimile cele rele din inima sa și să primească tămăduirea cea duhovnicească. Astfel, scoțând din suflet rădăcinile spinilor și măcăcinilor păcatelor pe care fiecare dintre noi le-a hrănit printr-o viață pătimasă și iubitoare de plăceri, să-și deschidă urechile pentru învățătura Duhului... Să fie împăcați prin iertarea noastră...”¹⁸.

„... dacă nu se va curăța de aceste păcate și nici nu va lepăda de la el orice ură și orice cuget care se naște în suflet de la aceasta... dacă nu am dobândit încă o conștiință nemustrătoare... cum atunci Îl vom putea avea în noi înșine pe Dumnezeu și să devenim un trup cu El?”¹⁹.

18. *Ibidem*, 3, p. 317.

19. *Ibidem*, 5, p. 319.

„De aceea să ne curățim, fraților, mai întâi cu trupul, cu buzele și cu cugetul și să ne apropiem de Sfintele Taine cu o conștiință bună și curată... după ce mai înainte vom fi curățat petele din adâncul sufletului“²⁰.

Dorind să-i conștientizeze pe creștini despre importanța împărtășirii cu trupul și sângele Mântuitorului, Sfântul Grigorie li se adresa, cerându-le: „Să ne gândim numai cu cine anume ne unim și de ce lucruri suntem învredniciți și, răniți de mărimea nemăsurată a darului și a iubirii sale de oameni către noi, să ne îndreptăm cu fapta, cu cuvântul și cu gândirea...“²¹.

El pune apoi în lumină efectele împărtășirii pentru cei ce s-au pregătit, dar și consecințele pentru cei ce s-au apropiat cu nevrednicie.

Despre efectele împărtășirii pentru cei vrednici, afirma: „...căci pâinea aceasta este ca o catapeteasmă care ascunde înăuntru dumnezeirea... viața noastră este ridicată la ceruri – căci de acolo vine această pâine – și intrăm cu adevărat în Sfânta Sfintelor prin punerea înainte întru curăție a trupului lui Hristos“²².

„Și apropiindu-ne de Sfintele Taine, noi îmbrăcăm porfira cea împărătească sau mai curând îmbrăcăm trupul și sângele cel împărătesc și – o! minune a minunilor! – ne transformăm pentru dumnezeiasca înfiere, când strălucirea lui Dumnezeu va ajunge tainic la noi, străluminând și mai presus de fire făcându-ne și unși ai lui Dumnezeu...“²³.

Pe cei ce se apropiau cu nevrednicie sau se făceau nevrednici după ce primeau darul, îi avertiza, spunând: „Dar dacă vom veni la potir cu o conștiință vicleană, nedobândind prin mărturisire iertarea păcatelor de la cel ce a primit de la Domnul atâta putere de a lega și a dezlega păcatele, de nu ne vom întoarce mai întâi la Dumnezeu, de nu ne vom îndrepta pe calea evlaviei, atunci la dreapta Judecată de obște vom ajunge la osânda veșnică...“²⁴.

„Precum mare este făgăduința – căci se făgăduiește Împărăția cerurilor – pentru cei care păzesc întregă sfințirea de la împărtășire, la

20. *Ibidem*, 6, p. 320.

21. *Ibidem*, 14, p. 327.

22. *Ibidem*, 8, p. 320-321.

23. *Ibidem*, 13, p. 326.

24. *Ibidem*, 7, p. 321.

fel este mare pedeaspa celor care se fac pe ei înșiși nevrednici după ce au primit darul²⁵.

În încheierea omiliei Sfântul Grigorie Palama insistă asupra responsabilității pe care o au față de trupul și sângele Mântuitorului Iisus Hristos, cu care s-au hrănit și care i-a unit cu El, cei ce s-au împărtășit, îndemnându-i: „Pentru aceea... să fim cu băgare de seamă cu noi înșine, ca și după ce am dobândit acest dumnezeisc dar, să arătăm multă grijă, astfel încât să rămânem mai presus de patimi...”²⁶.

„...să păzim neîmpuținat în noi înșine harul lui Dumnezeu, străduindu-ne din răspuțeri în ascultare și în plinirea sfintelor porunci și prin faptele noastre să ne predăm Domnului...”²⁷.

Trebuie observat, totuși, că gândirea teologică a Sfântului Grigorie Palama în privința Sfintei Taine a Euharistiei nu este într-un tot originală. Ea se inspiră din teologia euharistică a marilor Părinți ai Bisericii, la care s-au raportat atât el, cât și alți dascăli îndrumători pe calea vieții isihaste, și de la care au preluat unele din învățăturile pe care le-au exprimat în scrierile lor.

Astfel, învățătura despre dorul „nu numai de a-L vedea pe El, ci de a ne uni și hrăni” este preluată dintr-o omilie a Sfântului Ioan Gură de Aur, în care Părintele antiohian scria că Mântuitorul Iisus Hristos „nu se dă pe Sine celor ce-L doresc numai ca să-L vadă, ci și ca să-L atingă, să-L mănânce și să se sădească în trupul Lui, și să se unească cu El, și să-și sature întreg dorul”²⁸. Și învățătura că prin împărtășirea cu Sfintele Taine „noi îmbrăcăm porfira cea împărătească sau mai curând îmbrăcăm trupul și sângele cel împărătesc” este inspirată din aceeași omilie a Sfântului Ioan Gură de Aur, care scria despre cei ce s-au împărtășit că „sunt îmbrăcați în însuși veșmântul împărătesc al lui Hristos..., căci L-au îmbrăcat pe Împăratul Însuși”²⁹. Asemenea și

25. *Ibidem*, 14, p. 327.

26. *Ibidem*, 14, p. 326-327.

27. *Ibidem*, 15, p. 327-328.

28. Sf. Ioan Gură de Aur, *Omilia 46 la Ioan, 2*, „Patrologia Graeca”, 59, cf. pr. Dumitru Stăniloae, nota 447 la Calist și Ignatie Xanthopol, *op. cit.*, p. 192.

29. *Ibidem*, cf. pr. Dumitru Stăniloae, nota 448 la Calist și Ignatie Xanthopol, *op. cit.*, p. 193.

cea despre pedeapsa celor ce se apropie cu conștiință rea de Sfânta Euharistie³⁰.

Dacă Sfântul Grigorie Palama doar s-a inspirat din Sfântul Ioan Gură de Aur, Calist și Ignatie Xanthopol au citat textele în cauză în întregime. De altfel, cele două capete dedicate de acești doi părinți isihăști Sfintei Euharistii și importanței acesteia pentru progresul monahului pe calea isihiei sunt alcătuite doar din citate din Sfinții Părinți ai Bisericii, alături de Părintele antiohian fiind citați Sfinții Ioan Damaschin, Macarie Egipteanul, Isidor Pelusiotul, Nil, Vasile cel Mare și Ioan Scărarul³¹.

2. Sfânta Taină a Euharistiei în scrierile Sfântului Nicolae Cabasila³²

Un alt strălucit teolog bizantin din secolul al XIV-lea, contemporan al Sfântului Grigorie Palama, a fost Sfântul Nicolae Cabasila, „mare erudit și admirabil scriitor, temut și respectat adversar al latinilor, teolog subtil și profund, personalitate religioasă cu o adâncă și bogată experiență duhovnicească”³³. Acesta, deși a luat apărarea isihăștilor în celebra dispută, nu a îmbrățișat întru totul concepția vieții mistice isihaste, ci a adoptat „în cadrul vremii lui o poziție aparte și unică”³⁴, „aceea de a încadra în teologia sacramentală toată comoara de viață spirituală a creștinismului”³⁵.

Sfântul Nicolae Cabasila are marele merit de a fi arătat că unirea cu Dumnezeu este posibilă oricărui creștin pe calea vieții liturgice, în

30. *Ibidem*.

31. Calist și Ignatie Xanthopol, *op. cit.*, cap. 92, p. 192-200.

32. A se vedea și pr. Cristian Gagu, *Teologie și umanism în epoca Paleologilor*, Ed. Episcopiei Dunării de Jos, Galați, 2007, p. 184-190.

33. Pr. Ene Braniște, *Contribuții la istoria literaturii teologice bizantine-Nicolae Cabasila: Despre viața în Hristos*, în „Studii teologice”, seria II, anul XIV (1962), nr. 1-2, p. 14.

34. Idem, *Studiu introductiv*, la N. Cabasila, „Tâlcuirea Dumnezeieștii Liturghii”, în vol. Nicolae Cabasila, „Tâlcuirea Dumnezeieștii Liturghii și Despre viața în Hristos”, traducere de pr. Ene Braniște și pr. Theodor Bodogae, Ed. Arhiepiscopiei Bucureștilor, 1989, p. 6.

35. Pr. Theodor Bodogae, *Studiu introductiv*, la N. Cabasila, „Despre viața în Hristos”, în vol.cit., p. 119.

care Sfintele Taine, ca mijloace prin care se împărtășește harul Sântului Duh și prin care Însuși Hristos Domnul, Dumnezeu-Fiul Întrupat, se unește cu cei ce-L primesc, au rolul esențial. În concepția sa Sfintele Taine nu sunt doar mijloace de împărtășire a harului dumnezeiesc ci, Hristos Însuși fiind de față în chip deosebit în fiecare dintre ele în parte³⁶, sunt izvorul vieții noastre duhovnicești în Hristos³⁷, „viață ce începe și se trăiește nu numai în veacul ce va să fie, ci încă și în acesta de pe pământ”³⁸.

2.1. Despre împărtășirea cu Sfânta Euharistie

În scrierile *Tâlcuirea Dumnezeieștii Liturghii și Despre viața în Hristos*, Sfântul Nicolae Cabasila a acordat o atenție specială Sfintei Euharistii, despre care afirma că este „ținta cea mai înaltă spre care se poate îndrepta strădania noastră”³⁹, piscul cel mai înalt al vieții duhovnicești, „taina cea mai mare, pentru că mai încolo de ea nu se mai poate merge, nici nu se mai poate adăuga ceva”⁴⁰, de vreme ce „Însuși Domnul Iisus Hristos ne umple sufletul, străbătându-ne adâncurile și toate ieșirile, învăluindu-ne din toate părțile, pătrunzând „până în măduvă și în măduarele noastre și devenind împreună cu cel împărtășit unul și același trup”⁴¹.

Prin Sfânta Euharistie fiind dobândit Însuși Vistiernicul tuturor darurilor ce se pot împărtăși prin celelalte Sfinte Taine, Hristos cel Înviat, Sfântul Nicolae Cabasila conchidea că: „Pentru aceea Euharistia și este desăvârșirea tuturor celorlalte taine. Ea ajută drept aceea la împlinirea a ceea ce nu sunt în stare celelalte taine să facă, după cum tot ea este aceea ce face să strălucească și mai tare darul primit prin celelalte taine și întunecat de umbra păcatului”⁴².

Cât privește împărtășirea propriu-zisă a creștinilor cu Sfânta Euharistie, Sfântul Nicolae Cabasila arăta că nu poate „să fie la îndemâna

36. N. Cabasila, *Despre viața în Hristos*, IV, în vol. cit., p. 193.

37. *Ibidem*, II, p. 151.

38. *Ibidem*, I, p. 135.

39. *Ibidem*, IV, p. 196.

40. *Ibidem*, p. 193, 195.

41. *Ibidem*, p. 195.

42. *Ibidem*, p. 196.

oricui“, ci „cere de la cei ce se apropie de ea o desăvârșire cu mult mai mare decât în cazul tuturor celorlalte sfinte taine“⁴³, fapt pentru care „mai înainte de a ne atinge de ele trebuie să ne curățim sufletele în chip deosebit... prin multe și sfinte străduințe“⁴⁴ și prin mărturisirea cu „zdrobire de inimă a păcatelor înaintea preotului“⁴⁵.

În funcție de observarea sau nu de către cel ce se împărtășește a acestei necesități a curățirii de păcate, Sfântul Nicolae Cabasila operează o deosebire clară între împărtășirea de către preot și împărtășirea de către Hristos a celui ce se apropie de potir, afirmând „căci nu toți cei cărora le dă preotul liturghisitor se împărtășesc cu adevărat, ci numai aceia cărora le dă Însuși Hristos. Preotul împărtășește, într-adevăr, pe toți cei care vin la împărtășanie, Hristos, însă, numai pe cei vrednici de împărtășanie“⁴⁶.

În mod evident, nu este pusă în discuție realitatea împărtășirii sub chipul pâinii și al vinului cu Însuși Sfântul Trup și Sânge al Mântuitorului Iisus Hristos a oricărui creștin, vrednic sau nu, ce se apropie de Sfintele Taine ci, după cum reiese din context, „primirea sfințirii“ în suflet de către cei ce se împărtășesc. Această învățătură o regăsim și la Sfântul Grigorie Palama, care scria că, dacă cineva se împărtășește cu nevrednicie, „nu pătimește nimic dumnezeiescul dar, căci este nepătimitor, dar acesta zboară în chip nevăzut de la noi“⁴⁷ și este în concordanță cu cea a Sfântului Apostol Pavel, potrivit căruia harul sfințitor lucrează în toți cei ce se împărtășesc, după vrednicie, în unii spre viață veșnică iar în alții spre osândă veșnică (I Cor. 11, 27-30). Sfântul Nicolae Cabasila afirmă și el același lucru după câteva fraze, scriind că „s-ar părea că se sfințesc și cei nevrednici de Sfintele Taine, când se împărtășesc cu ele“, harul sfințitor lucrând însă în aceștia „pe-deapsa cea mai grea“⁴⁸.

De acest har sfințitor, pe care creștinii îl primesc prin împărtășirea cu Sfintele Taine, au parte, potrivit Sfântului Nicolae Cabasila, și cei ce,

43. *Ibidem*, p. 210.

44. *Ibidem*.

45. *Ibidem*, p. 200.

46. *Idem*, *Tâlcuirea Dumnezeieștii Liturghii*, XLIII, în vol. cit., p. 93-94.

47. Sf. Grigorie Palama, *Omilia 56, 7*, p. 321.

48. N. Cabasila, *Tâlcuirea Dumnezeieștii Liturghii*, XLIII, p. 94.

trăindu-și viața în Hristos rătăcind prin munți, prin peșteri, prin pustie, sunt în imposibilitatea de a se împărtăși cu Sfintele Daruri, aceștia fiind sfințiți de Hristos Însuși în chip nevăzut⁴⁹. Această poziție îl arată pe Cabasila a fi apropiat de sfinții isihasți care primeau această sfințire de la Însuși Hristos în dar și ca răsplată pentru toate străduințele pe care le presupune viața în isihie: despățimire, rugăciune neîncetată, invocarea numelui lui Hristos.

Ca și Sfântul Grigorie Palama, Sfântul Nicolae Cabasila insista nu doar asupra roadelor sau efectelor pe care le produce Sfânta Euharistie în cei ce se împărtășesc cu toată cuviința – iertarea păcatelor⁵⁰, sfințirea și înnoirea vieții⁵¹, tămăduirea sufletului și a trupului⁵², puterea de a lupta împotriva răutății și a păcatului⁵³, ci și asupra responsabilității covârșitoare pe care o au cei ce au primit Sfântul Dar, arătând că și în cealaltă vreme a vieții lor aceștia trebuie să se ferească de orice răutate⁵⁴. Despre cei care reușesc să viețuiască astfel, ferindu-se de săvârșirea păcatelor de moarte, singurele care-l despart pe om de Hristos-Dumnezeu, Sfântul Nicolae Cabasila afirmă că „nu sunt întru nimic opriți să se împărtășească cu Sfintele Taine și să devină părtași la sfințire...”⁵⁵.

Din învățătura expusă de Sfântul Nicolae Cabasila cu privire la împărtășirea creștinilor cu Sfânta Euharistie, care este fără doar și poate în concordanță cu învățătura și practica Bisericii constantinopolitane din acea epocă, reiese că înainte de a se împărtăși creștinul trebuie să-și curățească sufletul prin mărturisirea cu umilință și zdrobirea inimii a păcatelor înaintea preotului, iar aceia care după primirea Sfintei Euharistii duc o viață duhovnicească înaltă, departe de orice răutate și fără a săvârși păcate de moarte, se pot împărtăși iarăși fără să se mai mărturisească, Sfânta Împărtășanie iertând acele păcate care nu sunt de moarte.

49. *Ibidem*, XLII, p. 92.

50. *Ibidem*, XXXIV, p. 81-82; *Idem*, *Despre viața în Hristos*, IV, p. 200.

51. *Idem*, *Tâlcuirea Dumnezeieștii Liturghii*, XXXIV, p. 82, 216.

52. *Idem*, *Despre viața în Hristos*, IV, p. 217.

53. *Ibidem*, p. 200.

54. *Ibidem*, p. 202.

55. *Idem*, *Tâlcuirea Dumnezeieștii Liturghii*, XXXVI, p. 85.

Teologia euharistică a Sfântului Nicolae Cabasila prezintă câteva teme comune cu cea a Sfântului Grigorie Palama, precum Întruparea Mântuitorului ca fundament al vieții mistice trăită în unire cu Hristos Domnul, exprimată aproape cu aceleași cuvinte⁵⁶ ca ale Sfântului Grigorie Palama; superioritatea unirii cu Hristos în Sfânta Euharistie față de unirea-vedere isihastă – „Și-apoi noi nu ne cuminecăm cu vreo bunătate de a Lui și nici nu ne împărtășim cu vreo rază sau cu vreo strălucire din discul Soarelui dumnezeiesc, ci din însuși discul acesta, așa încât îl facem să locuiască în noi, să ne pătrundă până în măduvă și în măduarele noastre, ba chiar să nu mai formăm decât unul și același trup împreună”⁵⁷; împărtășirea privită ca nuntă mistică cu Hristos⁵⁸; pierderea harului de către cei ce se împărtășesc cu nevrednicie, de care am amintit mai sus.

2.2. Despre momentul sfințirii Sfintei Euharistii

Între teologii bizantini ai epocii sale Cabasila este unic prin modul în care a abordat unul din punctele doctrinare controversate disputat de ortodocși și latini, anume epicleza, scriind „cea dintâi și cea mai temeinică apologie a epiclezei euharistice”⁵⁹. El nu s-a limitat la a afirma poziția ortodoxă și a o combate pe cea catolică, ci a demonstrat că epicleza atât de contestată de catolici se află și în missa latină, doar că „ei nu-și dau însă seama de acest lucru... pentru că ei nu cer de-a-ntregul sfințirea și prefacerea darurilor în Trupul Domnului, ci întrebuințează alte cuvinte, care spun același lucru și care au același rezultat”⁶⁰.

Mai întâi, pentru că latinii afirmă că sfințirea darurilor de pâine și vin are loc prin simpla repetare de către preot a cuvintelor rostite de Mântuitorul Iisus Hristos la Cină, fără a mai fi nevoie de vreo rugăciune pentru sfințirea lor, el admite că: „Noi credem că înseși cuvintele Mântuitorului săvârșesc taina prefacerii, însă numai prin mijlocirea preotului, adică la cererea și prin rugăciunea lui”⁶¹.

56. Idem, *Despre viața în Hristos*, IV, p. 201.

57. *Ibidem*, p. 195.

58. *Ibidem*, IV, p. 202.

59. Pr. Ene Braniște, *Studiu introductiv*, p. 20.

60. N. Cabasila, *Tâlcuirea Dumnezeieștii Liturghii*, XXX, p. 74.

61. *Ibidem*, XXIX, p. 71.

În al doilea rând, deoarece latinii își argumentau învățătura despre sfințirea darurilor de pâine și vin prin simpla repetare de către preot a cuvintelor de instituire de la Cină prin analogie cu cele de la Facere, „*creșteți și vă înmulțiți*” (Fc. 1, 28), despre care Sfântul Ioan Gură de Aur afirma că sunt lucrătoare în virtutea puterii cu care le-a înzestrat odată pentru totdeauna Cel ce le-a rostit⁶², Sfântul Nicoale Cabasila a arătat că acele cuvinte nu sunt lucrătoare prin ele însele, ci presupun o împreună lucrare a omului cu Dumnezeu, Cel ce a rostit aceste cuvinte, spunând că: „Pentru a naște fii trebuie mai întâi să ne căsătorim, iar după căsătorie să ne și rugăm pentru același lucru, fără ca prin aceasta să credem că disprețuim cuvintele de la creație: știm că ele sunt principiul nașterii, dar ele își fac efectul numai prin căsătorie, prin hrană și celelalte”⁶³.

În al treilea rând, Sfântul Nicolae Cabasila a arătat că o astfel de rugăciune de invocare a harului Sfântului Duh peste darurile euharistice pentru sfințirea lor rostesc și preoții catolici, care zic „Poruncește (Doamne) ca darurile acestea să fie duse de mâna îngerului la altarul Tău cel mai presus de ceruri”, cu diferența că aceștia „nu se roagă de îndată după aceste cuvinte” rostite de Mântuitorul Iisus Hristos la Cina cea de Taina.

Analizând această rugăciune Cabasila a arătat că există două posibilități de a înțelege cererea ca „darurile să fie aduse la altarul cel mai presus de ceruri”, anume o mutare dintr-un loc în altul, alternativă ce nu poate fi acceptată, pentru că darurile sunt sfințite tocmai pentru a rămâne spre împărtășire credincioșilor, sau o transformare calitativă a lor din ceva umil în ceva de preț. El a demonstrat că singura variantă posibilă este cea de a doua, adică cea a sfințirii și prefacerii darurilor în însuși Trupul și Sângele Mântuitorului, pentru că altfel, în cazul în care latinii ar crede că prefacerea darurilor are loc prin rostirea cuvintelor de instituire a tainei, această rugăciune nu-și mai are rostul din trei motive. Mai întâi, Trupul lui Hristos se află deodată și între noi și de-a

62. Sf. Ioan Gură de Aur, *Omilia I despre trădarea lui Iuda*, 4, în J.-P. Migne, „*Patrologia Graeca*”, 49, col. 380, în trad. românească în vol. „*Șasezeci și patru cuvinte sau predice ale celui dintru Sfinți Părintelui nostru Ioan Chrysostomul*”, trad. de † Melchisedec al Romanului, București, 1893, p. 449.

63. N. Cabasila, *Tâlcuirea Dumnezeieștii Liturghii*, XXIX, p. 70-71.

dreapta Tatălui, într-un chip numai de El știut. În al doilea rând, nu poate fi purtat de mână îngerească Cel ce este mai presus decât toată domnia și stăpânirea și puterea. În al treilea rând, nu poate fi cerută transformarea Trupului și Sângelui Mântuitorului Hristos în ceva mai sfânt și mai bun. Prin urmare, Cabasila a conchis că latinii „știu prea bine că darurile sunt încă pâine și vin care n-au primit sfințirea și de aceea se roagă pentru ele“ așa încât „rugăciunea pomenită nu cuprinde deci altceva decât o cerere pentru prefacerea darurilor în Trupul și Sângele Domnului“.

Cabasila a arătat totodată că altarul cel mai presus de ceruri pe care se roagă latinii să fie înălțate darurile este Însuși Mântuitorul Iisus Hristos care, ca singur mijlocitor între Dumnezeu și oameni, este deodată și Preot și Jertfă și Altarul de Jertfă, ceea ce înseamnă că „sfințirea darurilor de către acel Preot, sau prefacerea lor în acea Jertfă, sau înălțarea lor pe acel Altar supraceresc, este unul și același lucru“⁶⁴, cu alte cuvinte înălțarea lor pe acest Altar înseamnă sfințirea și prefacerea lor în însuși Trupul și Sângele Mântuitorului Hristos.

3. Sfânta Taină a Euharistiei în gândirea teologilor bizantini din prima jumătate a secolului al XV-lea

După Sfântul Nicolae Cabasila niciun alt teolog bizantin nu a mai teologhisit atât de profund despre Sfânta Taină a Euharistiei și nu există dovezi ca vreunul să fi apelat la interpretarea dată de el acelei rugăciuni din missa latină, pe care o socotea echivalentul rugăciunii epiclezei din Liturghia ortodoxă, pentru a încerca să pună capăt controversei pe această temă. Epicleza a continuat, așadar, să fie temă de dispută între bizantini și latini în perioada la care facem referire, acesteia adăugându-i-se altele două, de natură practică, cea mai importantă și cea mai veche de altfel, datând încă de pe vremea patriarhului Fotie al Constantinopolului, fiind folosirea de către latini a azimei în locul pâinii dospite la săvârșirea Sfintei Euharistii.

64. *Ibidem*, XXX, p. 74-76.

*3.1. Sfânta Taină a Euharistiei
în scrierile Sfântului Simeon, arhiepiscopul Tesalonicului*

Despre aceste două deosebiri a scris Sfântul Simeon al Tesalonicului (1417-1429), care le imputa latinilor, legat de Sfânta Euharistie, neîmpărtășirea copiilor după primirea Sfintei Taine a Botezului⁶⁵ și folosirea azimei în locul pâinii dospite⁶⁶. Episcopul Tesalonicului a arătat că aceste practici liturgice ale latinilor nu sunt în conformitate cu tradiția Bisericii și, totodată, a argumentat practica Bisericii Răsăritene de a împărtăși copiii după ce au fost botezați și unși cu Sfântul și Marele Mir și de a săvârși Sfânta Euharistie cu pâine dospită.

Pentru că latinii nu împărtășeau pruncii imediat după Botez „sub cuvânt că nu știu pruncii cui se împărășesc“, Sfântul Simeon arăta că după cum la Botez pruncul „face mărturisirea prin naș credincios... tot astfel prin credincios să se aducă pruncul și la Cuminecătură, căci aceasta este viața cea veșnică“⁶⁷. Mai mult, el le sfătuiă pe mamele care aveau prunci să se îngrijească ca „adesea să cuminece pe prunc cu Dumnezeieștile Taine“⁶⁸.

Mult mai cunoscută le era bizantinilor practica latinilor de a folosi azimă în locul pâinii dospite. Împotriva acestei practici Sfântul Simeon a argumentat rânduiala răsăriteană cu texte scripturistice, mai întâi făcând trimitere la jertfa de pâine și vin a lui Melchisedec, care a prefigurat „jertfa cea nouă a preaveșnicului și adevăratului Melchisedec și singurului Arhiereu Iisus Hristos“⁶⁹, și apoi demonstrând că la Cina cea de Taină Mântuitorul Iisus Hristos nu a celebrat Paștile evreiesc al Legii vechi, cu azimă, ci Paștile noului Legământ, cu pâine dospită⁷⁰.

Arhiepiscopul tesalonician a evidențiat, de asemenea și sensul teologic-simbolic al pâinii dospite, despre care a spus că „arată pe Cu-

65. Sf. Simeon, arhiepiscopul Tesalonicului, *Tratat asupra tuturor dogmelor credinței noastre ortodoxe, după principii puse de Domnul nostru Iisus Hristos și urmașii săi*, vol. I, II, cap. 69, ediție îngrijită de protosinghel Grichentie Natu, Ed. Arhiepiscopiei Sucevei și Rădăuților, 2002, p. 121.

66. *Ibidem*, I, cap. 20, p. 47; IV, cap. 88-89, p. 138-139.

67. *Ibidem*, II, cap. 69, p. 121.

68. *Ibidem*, II, cap. 68, p. 121.

69. *Ibidem*, IV, cap. 91, p. 140.

70. *Ibidem*, IV, cap. 91, p. 140-141.

vântul Cel fără de început și fără de sfârșit, Care S-a întrupat, și Care, Dumnezeu fiind, S-a făcut ca noi și a pățimit⁷¹. Pâinea dospită, simbolizând unirea firii dumnezeiești cu firea omenească în Persoana Logosului Întrupat, a Mântuitorului Iisus Hristos, reprezintă, așadar, potrivit Sfântului Simeon, transpunerea în viața liturgică a răspunsului pe care l-a dat Biserica ereziei monofizite⁷².

Această înțelegere teologică a pâinii dospite explică de ce pentru bizantini folosirea azimei în locul pâinii dospite nu reprezenta o simplă diferență de practică liturgică, ci o gravă eroare de credință, o încălcare a învățăturii de credință a Sinodului al IV-lea Ecumenic de la Calcedon din anul 451, prin care era anatematizată erezia monofizită. Din această perspectivă trebuie înțeleasă incriminarea acestei practici liturgice a latinilor de către bizantini.

Sfântul Simeon al Tesalonicului a combătut în aceeași cheie teologică și practica armenilor de a nu turna în potir, după rânduială, vin amestecat cu apă, ci doar vin⁷³.

Sfântul Simeon a abordat într-una din scrierile sale și problema controversată a frecvenței cu care trebuie să se împărtășească creștinii, afirmând, în concordanță cu Sfinții Grigorie Palama și Nicoale Cabașila, că apropierea de Sfântul Potir trebuie să fie cât mai deasă, dar precedată de o intensă pregătire duhovnicească: „De aceea ne-a predat aceste Taine, ca să fim una cu El, și noi arhierii și preoții slujitori să ne împărtășim continuu din aceste înfricoșătoare taine cu luare-aminte (atenție), străpungere (a inimii) și mărturisire, dar și ceilalți să se desfășeze încontinuu de cuminecare în mărturisire, în zdrobirea și evlavia sufletului, și nimeni din cei ce se tem și iubesc pe Domnul să nu lase să treacă patruzeci de zile, ci pe cât îi e puterea și luarea-aminte (atenția) să se apropie și mai des de cuminecarea cu Hristos, în fiecare duminică de e cu putință, mai cu seamă bătrânii și bolnavii, pentru că acest lucru e pentru noi viața și puterea⁷⁴.”

71. *Ibidem*, IV, cap. 88, p. 138.

72. *Ibidem*.

73. *Ibidem*, IV, cap. 93, p. 142-144.

74. *Idem*, *Despre faptul că toți trebuie să se împărtășească încontinuu cu înfricoșătoarele Taine, întrucât e un lucru mai presus de toate*, în vol. „Împărtășirea

*3.2. Sfânta Taină a Euharistiei
în gândirea teologilor bizantini participanți
la sinodul unionist de la Ferrara-Florența (1438-1439)⁷⁵*

Cu excepția Sfântului Simeon al Tesalonicului, se pare că în perioada premergătoare întrunirii sinodului unionist de la Ferrara-Florența teologii bizantini nu au mai abordat problema diferențelor doctrinare și liturgice legate de Sfânta Euharistie, care erau privite probabil ca niște chestiuni de mai mică importanță în iconomia pregătirilor pentru refacerea unității Bisericii în comparație cu Filioque, considerat de bizantini principala cauză a schismei și, prin urmare, prima și cea mai importantă și mai greu de depășit piedică în calea unirii.

Nici în timpul sinodului cele două aspecte privitoare la Sfânta Euharistie aflate în dispută, azima și epicleza, nu s-au bucurat de o atenție deosebită din partea celor implicați în dezbateri, fiind abordate expeditiv și abia după moartea patriarhului Iosif al II-lea (1416-1439) al Constantinopolului, când delegația bizantină a cerut să se încheie sinodul, în paralel cu disputele asupra primatului papal.

Cel mai ușor s-a trecut peste chestiunea materiei folosite pentru jertfa euharistică, bizantinii acceptând compromisul potrivit căruia fiecare Biserică este liberă să folosească pâine dospită de grâu sau azimă, potrivit obiceiului fiecăreia⁷⁶.

În privința momentului în care are loc prefacerea darurilor de pâine și vin în trupul și sângele Mântuitorului disputele au mai continuat o vreme. Din păcate, teologii bizantini implicați în disputele doctrinare din timpul sinodului nu au încercat să aducă în discuție rezolvarea dată de Nicolae Cabasila problemei epiclezei ci, după ce au admis punctul de vedere al latinilor despre prefacerea darurilor prin simpla rostire de către preot a cuvintelor prin care Mântuitorul Iisus Hristos

continuă cu Sfintele Taine, Dosarul unei controverse – mărturiile Tradiției”, studiu introductiv și traducere diac. Ioan I. Ică jr., Deisis, Sibiu, 2006, p. 446.

75. A se vedea și pr. Cristian Gagu, *op. cit.*, p. 162, 198-201.

76. Pr. Ștefan Alexe, *Sinodul de la Ferrara-Florența (1438-1439) și participarea Bisericii Ortodoxe Române*, în „Ortodoxia”, nr. 4, 1989, p. 28; Ch.-J. Hefele, *Histoire des conciles*, tome VII, deuxième partie, 816, Paris, 1916, p. 1039 text latin, p. 1043 text grec.

a instituit Sfânta Taină a Euharistiei la Cina cea de Taină, au căutat să justifice rolul epiclezei din liturghia ortodoxă.

În acest sens, episcopul Visarion al Niceii, apelând totuși la același raționament folosit de Sfântul Ioan Gură de Aur și reluat de Sfântul Nicolae Cabasila despre împlinirea cuvintelor rostite de Dumnezeu o dată pentru totdeauna în colaborare cu omul, a afirmat că: „După cum porunca dumnezeiască: să dea pământul din sine verdeață, iarbă cu sămânță într-însa, după felul și asemănarea ei, fiind dată de Dumnezeu odată pentru totdeauna, pământul fiind lucrat dintru început și până în prezent și trebuind a fi lucrat până la sfârșit, la fel credem noi că, dacă porunca dumnezeiască este cea care dă pământului forța de a face să crească și a produce roade, nu este totuși mai puțină nevoie de truda lucrătorului, asemenea spunem și despre această sfânta jefă: aceste cuvinte dumnezeiești sunt cele care sfințesc, dar rugăciunile și invocările preotului contribuie la aceasta și conferă desăvârșirea, după cum îngrijirile lucrătorului fac pământul să rodească”⁷⁷.

Mitropolitul Isidor al Kievului a susținut, la rândul-i, că, după cum sămânța care produce propriu-zis rodul are nevoie să-i fie adăugate și alte lucruri ajutătoare pentru a-l produce, tot astfel și cuvintelor de consacrare ale Mântuitorului, care au puterea de a sfinți darurile, trebuie adăugată Epicleza pentru a produce efectiv rodul sfânt: „Noi credem că vorbele Mântuitorului sunt cele ce sfințesc darurile divine; ele sunt, pentru a spune astfel, sămânța care produce propriu-zis fructul: dar precum seminței trebuie adăugate și alte lucruri, în același mod și cuvintelor de sfințire trebuie să adăugăm rugăciunea epiclezei, pentru a putea produce fructul sfânt”⁷⁸.

Aceste expuneri au nemulțumit deopotrivă pe unii bizantini, dar mai ales pe latini, despre care Syropoulos afirma că în această privință „n-aveau în cap decât ideile lor preconcepute”, insistând că ortodocșii trebuie să renunțe la rugăciunea epiclezei și la întreita binecuvântare

77. Sylvestre Syropoulos, *Les memoires du grand ecclésiarque de l'Eglise de Constantinople, Sylvestre Syropoulos, sur le concile de Florence*, cap X, 3, traduction par V. Laurent, Editions du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, 1971, p. 477.

78. Ch.-J. Hefele, *op. cit.*, t. VII, deuxième partie, 814, p. 1025; Syropoulos, *op. cit.*, cap. X, 3, p. 477.

a darurilor de către preot după rostirea cuvintelor Mântuitorului Iisus Hristos de la Cină⁷⁹.

În circumstanțele date, împăratul Ioan al VIII-lea Paleologul (1425-1448) a cerut mitropolitului Marcu al Efesului să alcătuiască o scriere în care să prezinte învățătura de credință a Bisericii răsăritene despre momentul prefacerii Sfintei Euharistii. Astfel a apărut tratatul *Libellus de consecratione eucharistica* al mitropolitului Marcu al Efesului.

Mitropolitul Efesului își începea libelul despre jertfa euharistică cu afirmarea categorică a adevărului învățaturii ortodoxe despre momentul sfințirii jertfei euharistice, adevăr întemeiat pe autoritatea Sfinților Apostoli și a urmașilor acestora, spunând: „Noi, care de la Sfinții Apostoli și succesorii acestora, dascălii Bisericii, primim explicarea liturghiei mistice, la nici unul dintre aceștia nu aflăm ca înseși cuvintele Domnului singure să fi sfințit și să fi săvârșit darul euharistiei și să-l fi prefăcut în însuși Trupul și Sângele Domnului”⁸⁰.

Aceste cuvinte, care sunt rostite cu glas tare de preot, a adăugat el, au rolul ca „ad memoriam rei tum gestae revocare”, dar prefacerea darurilor euharistice în însuși Trupul și Sângele Domnului are loc în urma rugăciunii și binecuvântării preotului⁸¹.

În continuare, mitropolitul Efesului a susținut ortodoxia învățaturii Bisericii Răsăritului cu privire la jertfa euharistică citându-l mai întâi pe Clement Alexandrinul, scriind că: „În Liturghia Sfinților Apostoli consemnată de Clement, după expunerea minunilor și a faptelor Domnului, apoi a pătimirii, a învierii, a reînțoarcerii în cer, astfel este scris cuvânt cu cuvânt: Deci după amintirea acestora câte pentru noi a pățimit, mulțumiri aducem Ție, Atotputernice Dumnezeuule, nu cât de mult datorăm ci cât de mult putem, și porunca Acestuia împlinim. Căci în noaptea în care era încredințată (porunca), primind pâinea în sfințele și precuratele Sale mâini, și înălțând ochii către Tine Dumnezeuul și Tatăl Său, a frânt și a dat ucenicilor săi zicând: Primiți din aceasta,

79. Syropoulos, *op. cit.*, cap. X, 2, p. 477.

80. Marcu al Efesului, *Libellus de consecratione eucharistica*, 1, în „Patrologia Orientalis”, t. XVII, fasc. 2, XII, Paris, 1923, p. 426.

81. *Ibidem*, 1, p. 426.

mâncați: acesta este Trupul Meu care pentru mulți este frânt spre iertarea păcatelor. Tot așa și cupa din vin și apă amestecate cu măsură a sfințit și a dat-o lor zicând: Beți din acesta toți, acesta este Sângele Meu, care pentru mulți este vărsat spre iertarea păcatelor; aceasta să o faceți spre pomenirea Mea. Deci după amintirea pătimirii Lui, a morții, a învierii, a reînțoarcerii la ceruri și a viitoareii Sale a doua veniri, ... Îți oferim Ție Împărate și Doamne potrivit cu învățătura Sa, pâinea aceasta și acest potir, ... și Te rugăm, ca binevoitor și cu fața senină să privești spre această bună punere înaintea feței Tale, Tu care de nimic nu ești lipsit, Dumnezeule: și bineplăcute să-ți fie în cinstea Hristosului Tău, și să trimiți Duhul Tău cel Sfânt peste această jertfă, pe Martorul Pătimirii Domnului Iisus, ca să facă pâinea aceasta Trupul Hristosului Tău, și potirul acesta Sângele Hristosului Tău⁸².

Alături de Clement, Marcu l-a citat pe „dumnezeiescul Iacob al Ierusalimului, cel dintâi episcop și fratele și totodată succesorul Întâiului și Marelui Arhiereu“ care, tâlcuind liturghia mistică, după evocarea patimii de viață dătătoare, a crucii, a mormântului, a învierii celei de a treia zi, a înălțării la ceruri și a șederii de-a dreapta Tatălui și a celei de a doua și înfricoșătoarei veniri întru slavă, se ruga zicând: „Milostiv fii nouă, Dumnezeule, după mare mila Ta, și trimite asupra noastră și asupra acestor sfinte daruri puse înainte pe Duhul Tău Preasfânt... pe însuși Duhul Tău Preasfânt îl trimite acum, Doamne, în noi și în aceste sfinte daruri puse înainte, ca venind peste ele, sfânta și buna și slăvita Ta prezență să sfințească și să facă această pâine Trupul Sfânt al Hristosului Tău și potirul acesta scumpul Sânge al Hristosului Tău⁸³.

Aceste mărturii aduse de Marcu din Iacob al Ierusalimului și Clement Alexandrinul dovedesc originea apostolică a rugăciunii de invocare a Sfântului Duh asupra darurilor euharistice în timpul epiclezei pe care, afirma el, „fără îndoială dumnezeieștii apostoli au transmis-o mai departe Bisericii prin scrierea fericitului Clement⁸⁴. Arhiepiscopul Efesului nu s-a limitat însă numai la mărturii din scrierile Părinților Apostolici sau din Liturghiile Sfinților Vasile cel Mare și Ioan Gură de

82. *Ibidem*, 2, p. 427.

83. *Ibidem*, 3, p. 428.

84. *Ibidem*, 2, p. 427.

Aur, „cei ce după aceea însăși liturghia rezumată au dat-o la lumină”⁸⁵, ci a adus și alte argumente.

Între altele, Marcu a făcut analogie între cuvintele prin care Mântuitorul a instituit Taina Sfintei Euharistii la Cină cu cele prin care, la crearea lumii, Dumnezeu a poruncit ca pământul să scoată din sine verdeața, arătând că precum acea poruncă dă în continuare puterea de a rodi, fiind însă necesară și munca omului spre a arăta lucrătoare acea putere potențială a pământului, tot astfel și cuvintele Mântuitorului păstrează în ele puterea sfințitoare, dar este necesară, pentru sfințirea darurilor, și rugăciunea și binecuvântarea preotului prin care este invocat Duhul Sfânt spre a arăta lucrătoare cuvintele Domnului. Totodată, el a arătat că și celelalte Sfinte Taine ale Bisericii, botezul, mirungerea, preoția, toate se împlinesc prin harul Sfântului Duh ce se pogoară prin rugăciunea de invocare a preotului⁸⁶.

Această învățătură despre puterea sfințitoare a cuvintelor rostite de Mântuitorul la Cină odată pentru totdeauna, putere care rămâne potențial lucrătoare peste veacuri și pe care Sfântul Duh o arată lucrătoare prin rugăciunea de invocare a Sa de către preotul slujitor, astfel sfințindu-se darurile euharistice, nu prin simpla repetare de către preot a acelor cuvinte, devenise o temă comună în teologia bizantină a vremii, fiind susținută mai întâi, precum am văzut, de Sfântul Nicolae Cabasila, care se inspirase din interpretarea Sfântului Ioan Gură de Aur la cuvintele „*Creșteți și vă înmulțiți...*”, din *Cartea Facerii*. Ea a fost reluată la acest sinod de mitropoliții Visarion al Niceei, Isidor al Kievului și Marcu al Efesului. Aceștia, în plus față de Sfântul Nicolae Cabasila, care apelase la tâlcuirea Sfântului Ioan Gură de Aur, au făcut analogie, pentru a argumenta înțelegerea în sens ortodox a puterii de a lucra peste veacuri a cuvintelor de instituire a Sfintei Euharistii rostite la Cină o dată pentru totdeauna, cu interpretarea Sfântului Vasile cel Mare la cuvintele „*Să dea pământul din sine verdeață...*” (Fc. 1, 11), din *Cartea Facerii*.

În sprijinul învățaturii ortodoxe despre prefacerea darurilor prin rugăciunea epiclezei mitropolitul Marcu al Efesului a citat, de aseme-

85. *Ibidem*, 4, p. 428.

86. *Ibidem*, 5, p. 430-431.

nea, din *Tratatul despre preoție*⁸⁷ al Sfântului Ioan Gură de Aur, care, vorbind despre măreția preoției creștine, spunea: „Preotul stă în fața sfintei mese; nu pogoară foc din cer, ci pe Duhul cel Sfânt; se roagă vreme îndelungată, nu ca să pogoare o flăcără de sus, spre a mistui cele puse înaintea, ci ca să se pogoare harul peste jertfă, spre a aprinde cu ea sufletele tuturor și a le face mai strălucitoare decât argintul înroșit în foc”⁸⁸.

Scrierea mitropolitului Marcu nu a fost luată în considerare și în cele din urmă ortodoxii au cedat și în această privință și, la 5 iulie 1439, într-o declarație solemnă făcută în prezența tuturor membrilor delegației bizantine, Visarion a mărturisit în numele acelora: „Verba Dominica esse illa, quae mutant et transsubstantiant panem et vinum in corpus verum Christi et sanguinem, et quod illa verba divina Salvatoris omnem virtutem transsubstantiationes habent...”⁸⁹.

În această mărturisire de credință făcută de mitropolitul Visarion al Niceei apare pentru prima dată în discursul unui membru al delegației bizantine termenul *transsubstantio*, care redă doctrina catolică despre transsubstanțierea darurilor de pâine și vin. Pentru că textul este doar în latină, nu și în greacă, este greu de precizat dacă termenul a fost asumat de bizantini în cunoștință de cauză, acceptând așadar și această doctrină catolică, sau a fost folosit de cel ce a consemnat în scris mărturisirea mitropolitului Visarion pentru a traduce unul din termenii grecești folosiți pentru a numi prefacerea darurilor, *μεταβολή* (*metabolé*) sau *μεταρρύθμισις* (*metarithmisis*).

Învățătura catolică despre transsubstanțiere nu le era necunoscută bizantinilor; termenul latin *transsubstantio* care o definește apărând pentru prima dată în traducere greacă sub forma *μετουσίωσις* (*metu-siosis*) în *Mărturisirea lui Mihail Paleologul* din anul 1274, de unde l-a preluat și l-a folosit în teologia sa euharistică mai întâi Gheorghe Scho-

87. Sf. Ioan Gură de Aur, *Tratatul despre preoție*, III, 4, în vol. Sf. Ioan Gură de Aur, Sf. Grigorie din Nazianz Sf. Efreem Sirul, „Despre preoție”, traducere, introducere și note de pr. Dumitru Fecioru, Ed. Sofia, București, 2004, p. 76.

88. Marcu al Efesului, *op. cit.*, 5, p. 431.

89. *Graecorum confesio de verbis consecrationis et transsubstantiatione, a Besarione exposita in concilio florentino*, în J.-P. Migne, „Patrologia Graeca”, 161, Atena, 2007, col. 491; Syropoulos, *op. cit.*, cap. X, p. 495-497; Ch.-J. Hefele, *op. cit.*, 815, p. 1032.

larul⁹⁰, și el participant la sinod, dar care nu s-a pronunțat în timpul sinodului în această problemă.

În decretul de unire nu s-a consemnat însă nimic despre momentul prefacerii darurilor, ci doar hotărârea de a se săvârși jertfa euharistică fie cu pâine, fie cu azimă, după obiceiul fiecărei Biserici.

Deși, cu excepția mitropolitului Marcu al Efesului, apărătorul intransigent al ortodoxiei, toți ceilalți membri ai delegației bizantine au semnat decretul de unire a Bisericilor la 5 iulie 1439, imediat după întoarcerea la Constantinopol o parte a celor ce semnaseră unirea s-a lepădat de ea, spunând: „Ne-am vândut credința, am schimbat legea cea bună cu cea rea, am trădat jertfa curată și ne-am făcut azimiți”⁹¹.

3.3. Sfânta Taină a Euharistiei în scrierile teologilor bizantini după Sinodul unionist de la Ferrara-Florența

În ciuda eșecului evident al unirii, conturat încă de la Florența de refuzul mitropolitului Marcu al Efesului de a semna actul unirii și confirmat la Constantinopol de abjurarea acesteia de către majoritatea covârșitoare a membrilor delegației bizantine care participaseră la sinod și semnaseră actul de unire, pe de o parte, și, pe de alta, de respingerea ei de către poporul drept-credincios din cauza modului în care li s-a impus ortodocșilor unirea de către latini, prin abdicarea de la adevărul dreptei credințe, au existat totuși câțiva teologi bizantini prounioniști care și în atari circumstanțe au încercat să justifice doctrina catolică despre punctele doctrinare disputate la Florența, inclusiv despre azimă și epicleză.

Cel dintâi teolog bizantin care a reluat problema Sfintei Euharistii în perioada imediat următoare Sinodului unionist florentin a fost Gheorghe Scholarul, în scrierea *Câte elemente sunt necesare pentru Taina Euharistiei?*⁹².

90. Martin Jugie, Scholarios Georges, *Dictionnaire de Théologie Catholique*, tome XIV, 2a, Paris, 1941, col. 1567.

91. Ducas, *Istoria turco-bizantină (1341-1462)*, cap. XXXI, ediție critică de Vasile Grecu, Ed. Academiei, 1958, p. 270.

92. M. Jugie, *La forme de l'Eucharistie d'après Georges Scholarul*, în „Échos d'Orient”, 33, nr. 175, 1934, p. 291.

Această scriere este precedată, însă, de o *Omilie la Sfânta Euharistie*, pe care a rostit-o înaintea Curții imperiale în vinerea Floriilor cu ceva vreme înainte de întrunirea Sinodului de la Ferrara-Florența⁹³. În această omilie de tinerete, redând dialogul dintre Mântuitorul și ucenicii Săi la Cină, Gheorghe Scholarul pare să afirme fără urmă de echivoc, după părerea lui M. Jugie⁹⁴, doctrina catolică despre prefacerea darurilor, cu următoarele cuvinte: „Vouă vă dăruiesc modelul (τὸν τύπον) facerii minunii acesteia (τῆς τοιαύτης θαυματουργίας) și vă dau puterea (δύναμιν) de a o săvârși. Lucrarea cuvintelor Mele va prefăce (μεταβαλεῖ) negreșit toată pâinea și tot vinul în trupul și sângele Meu...”⁹⁵.

Având în vedere atitudinea vădit prounionistă din perioada tinereții a lui Gheorghe Scholarul, convingerea exprimată de M. Jugie ar putea fi socotită întemeiată. Totuși, în text Scholarul nu afirmă în mod explicit că prefacerea are loc exclusiv prin cuvintele Mântuitorului, fără a mai fi nevoie de rugăciune, ci că darurile se prefac negreșit prin lucrarea acelor cuvinte, ori acest lucru nu exclude rugăciunea epiclezei care urmează apoi și, în plus, este în perfectă concordanță cu interpretarea dată rolului acestor cuvinte și epiclezei în săvârșirea Tainei atât de Sfântul Nicolae Cabasila, cât și de mitropoliții Marcu al Efesului, Visarion al Niceii și Isidor al Kievului în timpul Sinodului unionist.

Că aceasta este cheia în care trebuie interpretat acest text, și nu cea catolică, reiese și din faptul că Scholarul scrie despre „puterea” (dinamin) pe care a dat-o Mântuitorul ucenicilor Săi pentru a putea săvârși această Sfântă Taină, iar puterea aceasta, după cuvântul Mântuitorului, este harul Sfântului Duh (Lc. 24, 49; FA 2, 1-4).

Trebuie observat, de asemenea, că nu folosește termenul *μετουσίωσις* (*metusiosis*), echivalentul grecesc al latinescului *transubstantio*, pentru a exprima sfințirea darurilor, deși, după cum am arătat mai sus, citându-l pe M. Jugie, a fost cel dintâi teolog bizantin care a preluat acest termen și l-a introdus în teologia bizantină, ci pe *μεταβολή* (*metabolé*), fapt ce vine în sprijinul opiniei noastre.

93. *Ibidem*.

94. *Ibidem*, p. 292; M. Jugie, Scholarios Georges, *op. cit.*, col. 1567.

95. M. Jugie, *op. cit.*, p. 292, nota 5; M. Jugie, Scholarios Georges, *op. cit.*, col. 1567.

Mult mai importantă este lucrarea *Câte elemente sunt necesare pentru Taina Euharistiei?*, atât prin prisma precizării elementelor constitutive absolut necesare săvârșirii sfintei jertfe euharistice, cât și prin învățătura despre rolul epiclezei, mult mai bine precizat.

Scholarul a arătat că pentru aducerea jertfei euharistice este necesar în primul rând un preot cu hirotonie validă și, în al doilea rând, ca preotul să săvârșească Sfânta Taină după rânduiala stabilită de Biserică. Această rânduială a fost rezumată de Scholarul la patru puncte, anume existența unui altar sfințit, pentru că nu se poate sluji oriunde, în al doilea rând folosirea pâinii și a vinului, materiile care au fost folosite la instituirea tainei, atunci când Mântuitorul i-a împărtășit prima oară pe sfinții Săi ucenicii cu însuși Sfântul Său Trup și Sânge, în al treilea rând, „trebuie rostite cuvintele Mântuitorului asupra materiei darurilor: Lu-ați, mâncați... Beți dintru acesta toți, și cele ce urmează, prin care se produce transsubstanțierea (*μετουσίωσις* – *metusiosis*) prin puterea Celui ce le-a rostit Cel dintâi și ne-a recomandat nouă să facem și să zicem asemeni lui. Aceste cuvinte, într-adevăr, sunt cauza proprie a sfințirii darurilor; fără ele, sau dacă le modificăm în vreun fel, sfințirea nu se poate produce⁹⁶, și, în al patrulea rând, „preotul trebuie să-și propună să săvârșească această taină și este nevoie ca intenția sa să fie adevărată și fermă; prin intenția lui însuși (*δι' οὐ σκοποῦ*) puterea acelor cuvinte este aplicată într-un oarecare chip materiei. Acest scop, această intenție a preotului, este manifestată prin rugăciuni, pentru că dacă celelalte condiții sunt îndeplinite dar ar lipsi intenția de a săvârși taina, aceasta nu se produce⁹⁷.

Chiar și M. Jugie, care a interpretat necesitatea existenței intenției preotului drept condiție pentru săvârșirea Sfintei Taine ca fiind expresia învățăturii catolice despre rolul intenției preotului în administrarea Sfintelor Taine, a fost nevoit să admită că, atunci când vorbește despre rugăciunile care manifestă intenția preotului de a săvârși Sfânta Taină a Euharistiei, Scholarul se referă în primul rând la rugăciunea epiclezei. În schimb, în interpretarea pe care i-a dat-o

96. M. Jugie, *op. cit.*, nota 1, p. 293, cf. Cod. Rossianus, 16, fol. 356-357; M. Jugie, *Scholarios Georges, op. cit.*, col. 1568.

97. *Ibidem.*

M. Jugie, rolul epiclezei este, evident, diferit de cel pe care i-l atribuie Biserica Ortodoxă⁹⁸.

În această scriere, însă, Scholarul folosește termenul *μετουσίωσις* (*metusiosis*), echivalentul grecesc al latinescului *transsubstantio*, pentru a reda realitatea sfințirii darurilor, nu pe *μεταβολή* (*metabolé*), așa cum făcuse în *Omilie la Sfânta Euharistie*.

În privința timpului în care a alcătuit această lucrare nu există date certe. M. Jugie era de părere că putea fi scrisă la fel de bine atât înainte de sinod, pe vremea când era doar profesor de teologie, cât și în vremea când era deja patriarh, deci după 1453⁹⁹. Este mult mai probabil ca această lucrare să fi fost scrisă în perioada dintre 1439 și 1443 pentru că, înainte de sinod, cum am văzut din *Omilie la Sfânta Euharistie*, folosea termenul *μεταβολή* (*metabolé*), nu pe *μετουσίωσις* (*metusiosis*), pe care-l întâlnim însă în lucrarea scrisă după anul 1439, după sinod, iar în anul 1443 Scholarios s-a împăcat cu mitropolitul Marcu al Efesului, al cărui ucenic fusese în tinerețe, devenind conducătorul opoziției antiunioniste¹⁰⁰, prin urmare e de crezut că după acea dată va fi abandonat, alături de celelalte învățături catolice pe care le susținuse mai înainte, inclusiv teoria transsubstanțierii.

Teologul bizantin care, după Sinodul unionist de la Ferrara-Florența, a susținut toate punctele doctrinare catolice, inclusiv cel despre azimă și prefacerea darurilor prin simpla rostire de către preot a cuvintelor Mântuitorului la Cină, a fost mitropolitul Visarion al Niceii. Spre deosebire de mitropolitul Marcu al Efesului și de Gheorghe Scholarul, care au scris doar niște opusculi, din dorința de a argumenta doctrina catolică acesta a alcătuit un adevărat tratat pe această temă, *De sacramento eucharistiae et quibus verbis Christi corpus conficitur*¹⁰¹. Cum însă această lucrare a fost scrisă pe vremea când Visarion era deja cardinal al Bisericii Catolice, ea nu este relevantă pentru tema noastră.

98. M. Jugie, Scholarios Georges, *op. cit.*, col. 1568.

99. M. Jugie, *op. cit.*, nota 3, p. 292.

100. M. Jugie, Scholarios Georges, *op. cit.*, col. 1522-1523.

101. Bessarionis, *De sacramento eucharistiae et quibus verbis Christi corpus conficitur*, în J.-P. Migne, „Patrologia Graeca”, 161, Atena, 2007, col. 493-526.

Concluzii

Putem conchide, urmare a celor expuse mai sus, că, în pofida numărului mic al scrierilor având ca subiect, fie și doar tangențial, Sfânta Euharistie și a unor abordări din perspective diferite, influențate de cele două mari evenimente ce au marcat viața bisericească bizantină din epoca Paleologilor, mișcarea isihastă și Sinodul unionist de la Ferrara-Florența, teologii bizantini ai vremii au realizat o adevărată sinteză teologică despre Sfânta Euharistie, surprinzând și precizând sub aspect doctrinar, liturgic și practic principalele învățături ale Bisericii Ortodoxe pe această temă. Această sinteză este cu atât mai importantă cu cât, fiind înrădăcinată în învățătura Sfinților Părinți și în tradiția Bisericii, ea este mereu actuală.

Astfel, din punct de vedere practic, oferă răspuns controversatei chestiuni a frecvenței cu care poate să se împărtășească creștinii cu Sfântul Trup și Sânge al Mântuitorului Iisus Hristos, care provoacă până în ziua de astăzi polemici între adepții desei împărtășiri și cei ai rarei împărtășiri. Sfinții Grigorie Palama, Nicolae Cabasila și Simeon al Tesalonicului consună atunci când îi învață și-i îndeamnă pe creștini să se împărtășească cât mai des, duminical dacă este cu putință, cu condiția însă a necesarei și indispensabilei pregătiri duhovnicești prin pocăință și mărturisirea păcatelor înainte de împărtășire și printr-o viețuire curată, după împărtășire.

În contextul în care unirea cu Dumnezeu în lumina dumnezeiască necreată, care era scopul suprem al misticii contemplative isihaste, părea a fi socotită de unii cea mai înaltă treaptă a unirii cu Dumnezeu tocmai pentru că era accesibilă doar celor inițiați în tainele vieții isihaste, Sfântul Nicolae Cabasila are meritul de a fi arătat că Sfânta Euharistie, fiind „desăvârșirea tuturor celorlalte taine”, este țelul spre care trebuie să tindă orice creștin, pentru că prin împărtășire Hristos devine „unul și același trup” cu cel ce este împărtășit¹⁰², unirea-împărtășire fiind superioară unirii-vedere. De altfel, deși indirect, și Sfântul Grigorie Palama afirmase același lucru în scrierile în care a tratat despre Sfânta Euharistie.

102. N. Cabasila, *Despre viața în Hristos*, IV, p. 195-196.

De asemenea, din punct de vedere doctrinar, Sfântul Nicolae Cabasila a scris „cea dintâi și cea mai temeinică apologie a epiclezei euharistice”¹⁰³. Explicația dată de el rolului pe care-l au în cadrul epiclezei cuvintele rostite de Mântuitorul Iisus Hristos la Cină și modului în care acestea devin lucrătoare, pe care a întemeiat-o pe învățătura Sfântului Vasile cel Mare, a fost reluată apoi de mitropolitul Marcu Eugenicul al Efesului care a apărat învățătura Bisericii Ortodoxe despre sfințirea darurilor prin rugăciunea preotului de invocare a Sfântului Duh, și nu prin simpla repetare a cuvintelor de la Cină, în timpul disputelor pe această temă din timpul Sinodului unionist florentin.

Chiar dacă, sub influența teologiei catolice promovată și susținută de unii teologi bizantini partizani ai latinilor, în epoca Paleologilor a pătruns în gândirea teologică bizantină învățătura despre transsubstanțierea darurilor, promovată de Visarion al Niceii și adoptată pentru o vreme și de Gheorghe Scholarul, aceasta nu s-a impus, fiind respinsă de teologii ortodocși, care au rămas fideli învățăturii despre prefacerea darurilor.

La fel de importantă din punct de vedere doctrinar este și fundamentarea teologică de către Sfântul Simeon al Tesalonicului a practicii liturgice de a folosi la proscomidie pâine dospită, nu azimă, și vin amestecat cu apă, ca transpunerea în viața liturgică a răspunsului pe care l-a dat Biserica ereziei monofizite.

Asemenea întregii sinteze teologice rezultate din focul polemicii doctrinare cauzate de încercările împăraților Paleologi de a realiza unirea bisericească dintre Răsărit și Apus, a cărei parte integrantă este, sinteza teologică euharistică realizată de teologii bizantini ai vremii a devenit răspunsul mereu actual al Bisericii Ortodoxe la chestiunile legate de Sfânta Euharistie.

103. Pr. E. Braniște, *Studiu introductiv*, p. 20.